

С.М. Разумов

РИТУАЛЬНІ НОЖІ ДОБИ БРОНЗИ (за матеріалами Надчорномор'я)

Статтю присвячено аналізу знахідок металевих та кам'яних ножів, які населення Надчорномор'я доби бронзи використовувало в ритуальній практиці, насамперед у поховальному обряді. Запропоновано критерії, за якими можна визначити ритуальні крем'яні ножі.

На матеріалах бронзової доби, що походять із Північного Причорномор'я (територія між нижніми течіями Дунаю та Дону, включаючи Кримський п-ів), дослідники виділили невелику серію бронзових ножів, які вважають знаряддями для жертвопринесень. Ці ножі характеризуються специфічною асиметричною формою леза з вигнутою кінцевою частиною (рис. 1).

Найдавніші зразки подібних виробів датуються ще дояним часом: ніж із пох. 1 кург. 3 біля м. Сватове Луганської обл., який було покладено разом зі звичайним ножем листоподібної форми (рис. 1, б) (Братченко 1996, с. 36, рис. 2, 6); два екземпляри з майкопських комплексів Східного Приазов'я (Мунчаев 1991, рис. 6, 15). У пізньоямному пох. 5 кург. 1 біля с. Калинівка (під Маріуполем) було знайдено подібний ніж у дерев'яному футлярі (рис. 1, 8) (Кульбака, Качур 2002, с. 15, рис. 19, 4). У дерев'яному футлярі містився й асиметричний ніж із пох. 9 (новотитарівська культура) кург. 5 біля станиці Брюховецька Краснодарського краю; там само знаходився дерев'яний візок (рис. 1, 7) (Бочкарев, Бестужев, Бианки, Трифонов 1991, с. 55, рис. 61). Подібні вироби відомі й для ранньокакомбного часу (Зимогір'я 2/9 на Луганщині) (рис. 1, 3) (Смирнов 1996, рис. 6, 2).

Особливо виразні екземпляри таких ножів належать уже до пізньобронзової доби. Це, передусім, серія ножів зі станиці Стара Нагавська та Єлисеєвичів у Східному Приазов'ї, а також зразок із селища Вознесенка біля Запоріжжя (рис. 1, 9) (Отрощенко 1990, с. 12, 13, рис. 4). Ці вироби вирізняють вигнута форма леза та його кінчика, а також наявність рельєфних зображень на спинці або руків'ї. На думку В.В. Отрощенка, найоздобленіший ніж зі станиці Стара Нагавська може бути примітивною схемою водночас святилища та Всесвіту (Отрощенко 1990, с. 13).

Аналогії для ножів такої форми можна знайти серед матеріалів культур шнурової кераміки Центральної Європи, Турбінського могильника у Поволжжі, на Близькому й Середньому Сході та на-

віть у середньовічній Західній Європі (рис. 1, 5, 10) (Кульбака, Качур 2002, с. 14, 15).

Незначна кількість бронзових ножів, які, на думку дослідників, застосовували у жертвопринесеннях, дозволяє висунути припущення, що паралельно з ними з такою самою метою використовували ножі, виготовлені з кременю чи близьких до нього за властивостями ізотропних гірських порід (кварциту, обсидіану тощо). Проблематичним є лише виокремлення їх з усієї маси знахідок кам'яних різальних знарядь із поховальних та поселенських комплексів доби бронзи. Необхідно визначити критерії, за якими ці знаряддя можна зарахувати до жертвних. Для цього слід розглянути деякі комплекси, що, на нашу думку, містять кам'яні ножі, використані з культовою метою.

Зазначимо, що принаймні частину з великих ножоподібних пластин, які часто трапляються у похованнях доби енеоліту, могли застосовувати для жертвопринесень (див.: Нечитайло, Потехина, Панченко, Телегин 2001).

Досить важко виокремити крем'яні жертвні ножі у комплексах ямної культурно-історичної спільноти. Як приклад можна навести знахідку ножоподібної пластини, яка лежала на бронзовому ножі біля голови померлого у пох. 8 кург. 10 біля с. Наташине у степовому Криму (Колтухов, Тошев 2000, с. 197). У пох. 7 кург. 6 біля Новоселівки на правому березі р. Кальміус ліворуч від похованого на спеціальній підсипці заввишки 10 см знаходився ретушований відщеп, а в ногах на аналогічному узвишші — ножоподібне знаряддя (обидва фарбовані вохрою) (Константиnescу 1988, с. 94). Ножі, що могли застосовуватися в обрядовій практиці, знаходяться також на перекриттях могил та на поверхні викидів або насипів ямних курганів, часто разом із залишками тризни (кістки тварин, фрагменти кераміки тощо). Наприклад, ніж, виготовлений у техніці двобічної обробки, знаходився в насипу ямного кург. Синиця біля м. Ульяновка Кіровоградської обл. (рис. 2, 2).

Схожі знахідки є й у комплексах катакомбних культур. У пох. 9 (інгульська КК) кург. 1 біля

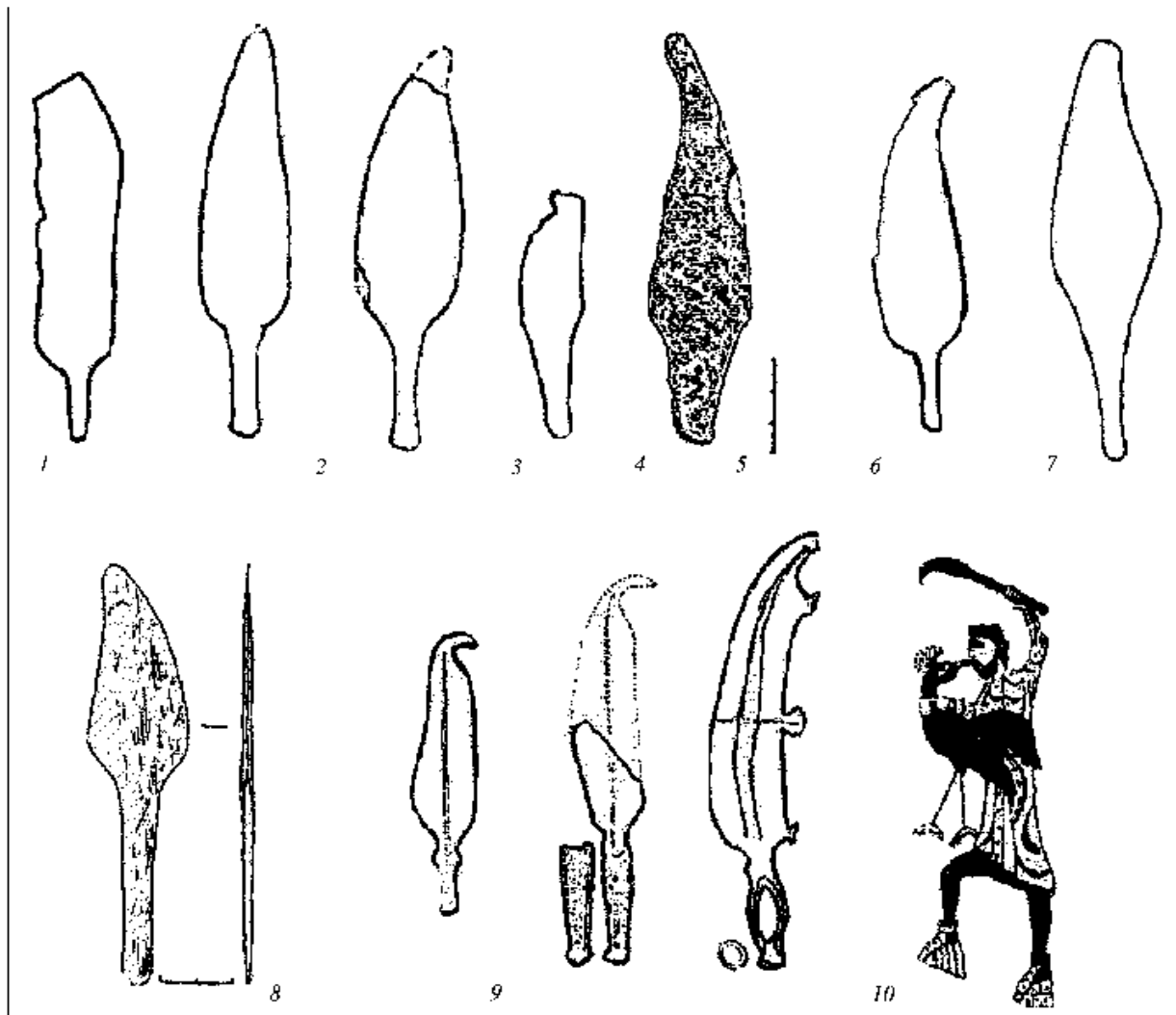

Рис. 1. Металеві ритуальні ножі (Кульбака, Качур 2002)

с. Думени (Молдова) біля лівого плеча померлого було покладено ніж, виготовлений із патинованої палеолітичної скребачки кінцевого типу (Демченко 1983, с. 63). На сходинці вхідної ями пох. 8 (кено-таф) кург. 115 могильника «Царський» (на Нижньому Доні) на плиті пісковика лежав череп бика, між кістками якого знаходився уламок ножоподібної пластини (Потапов 1990, с. 33).

Існують свідчення використання жертвних ножів на культових місцях катакомбних поселень. Так, у культурному шарі середньодонської (харківсько-воронізької) катакомбної культури на поселенні Козача Пристань (середня течія Сіверського Дінця) було знайдено жертвник у вигляді вимостики з кісток свійських тварин, на якому знаходилися розвали двох посудин та великий ніж підтрикутної форми, виготовлений на крем'яній плитці (Кравченко, Кузин, Цимиданов 1999, с. 47).

Поховальні та поминальні комплекси бабинської КІС (КБК) також містять різальні знаряддя з кременю, що могли застосовуватися в обрядовій практиці. В елітарному основному пох. 3 кург. Беєва Могила (Донецька обл.) поруч із кістками тварин, розташо-

ваними сімома купками на великій дерев'яній таці на заплічку ями, знайдено масивний реберчастий скол, який використовували як ніж. На перекритті скрині також знаходилися повздовжній скол підправки нуклеуса зі слідами утилізації та скребачка. На заплічках навколо поховання лежали череп вівці, череп та кістки кінцівок коня (залишки опудала?) (рис. 3, 1) (Полидович 1993, с. 81). У дуже близькому за обрядом та складом інвентарю пох. 8 кург. 1 біля с. Миколаївка (Донецька обл.) біля таза померлого на шматку сірки (яку традиційно застосовували в ритуалах очищення) знаходився ніж на масивній пластині енеолітичного вигляду. Поруч у плямі крейди лежав бронзовий ніж. За спиною похованого знаходився відщеп зі слідами утилізації, що використовували як ніж (рис. 3, 2). За стінкою дерев'яної скрині також знаходилися черепи та кістки кінцівок вівці, коней та корів (Полидович 1993, с. 51). Ножоподібну пластину разом із кам'яною булавою знайдено в неординарному бабинському похованні (Устьман 3/2) на Нижньому Доні (Шарафутдинова 1987, с. 36). Аналогічні речі трапляються в інших поховальних комплексах бабинської КІС та на підкурганних майдан-

чиках зі слідами поминальних ритуалів (Разумов 2002, с. 93—95).

Для зрубної КІС також відомі поодинокі знахідки подібних виробів. У пох. 4 покровської зрубної культури кург. 2 біля с. Антонівка (Запорізька обл.) на місці відсутньої голови померлого в округлій плямі крейди та деревного вугілля було покладено крем'яне знаряддя (Самар 1998, с. 77). Відзначимо також факт розташування двох великих видовжених відщепів на перекритті кам'яної скрині одного з дитячих поховань Дружківського ґрунтового могильника (Донецька обл.). Дослідники цієї пам'ятки вважають, що верхні плити скринь, які в давнину здіймалися над поверхнею землі, слугували своєрідними вівтарями (Горбов, Усачук 1993, с. 115—118).

В.В. Циміданов, досліджуючи зрубні поховання з ознаками належності померлих до служителів культу, виявив, що значна частина їх містить крем'яні вироби, та пов'язав цей факт із давньоіндоєвропейськими міфологічними уявленнями про перехід до потойбічного світу (Циміданов 1995, с. 486—488). Проте зв'язок цих виробів із жертвопринесеннями вимагає окремого дослідження.

Дуже показовим є культовий комплекс (святинище відкритого типу) зрубного поселення Усове Озеро в середній течії Сіверського Дінця. На майданчику над озером на спеціальному узвишші було зроблено вимостку підпрямокутної форми з кісток великої рогатої худоби та коня. У центрі вимостки знаходилися два крем'яні ножі та уламок точильного каменя. Один

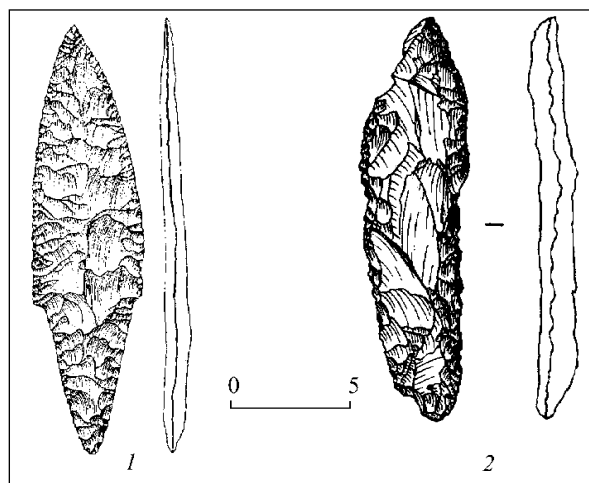

Рис. 2. Крем'яні ножі ямної культурно-історичної спільноти: 1 — Антонівка 5/7 (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986); 2 — кург. Синиця, насип

із ножів, зроблений у техніці двобічної обробки, має правильну листоподібну форму, другий виконано на великій ножоподібній пластині (рис. 4) (Березанская 1990, с. 85, 86). Судячи з технології виготовлення, друге знаряддя — це вторинно використаний виріб доби енеоліту. Слід підкреслити, що технологія виготовлення великої відтискної пластини зникає вже за доби ранньої бронзи, тому переважно більшість пластин, що походять із комплексів доби бронзи, ми вважаємо використаними вторинно.

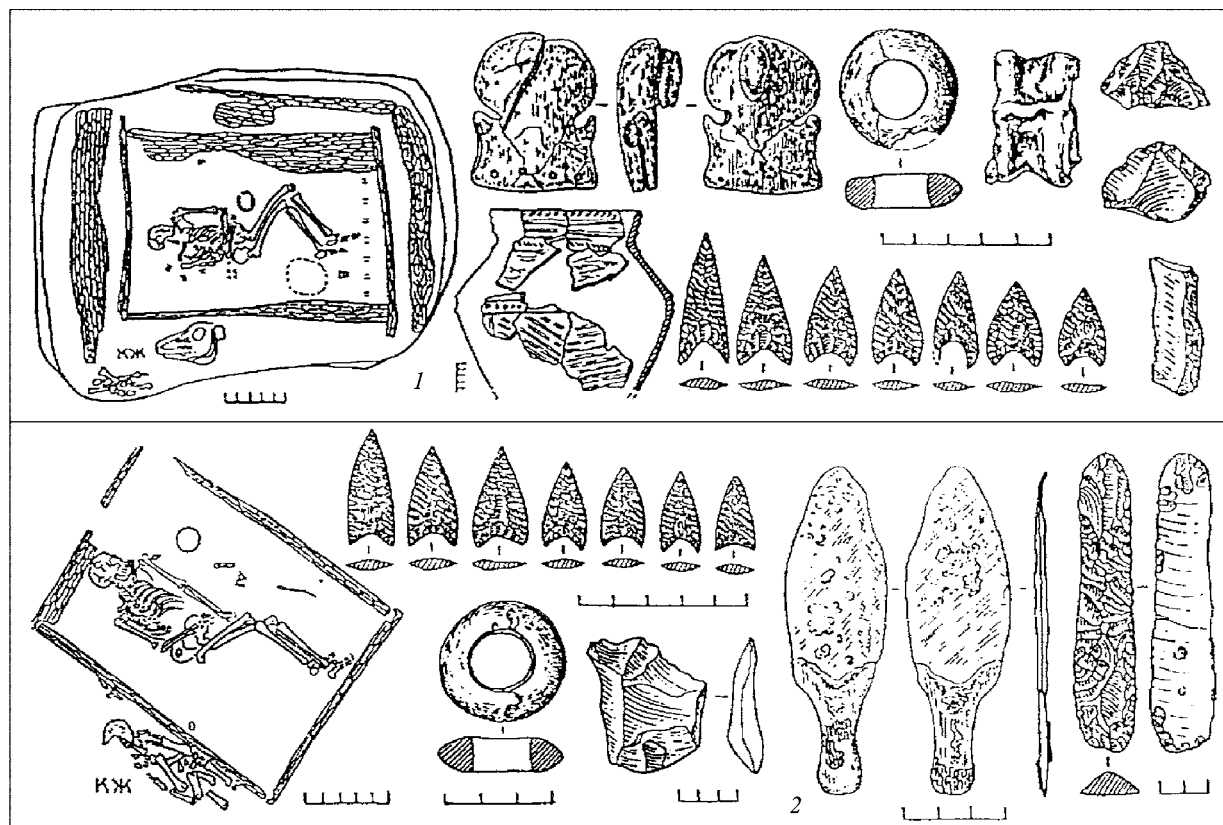

Рис. 3. Бабинські поховання із сагайдачними наборами: 1 — Бесева Могила 3/1; 2 — Миколаївка 8/1 (Полидович 1993)

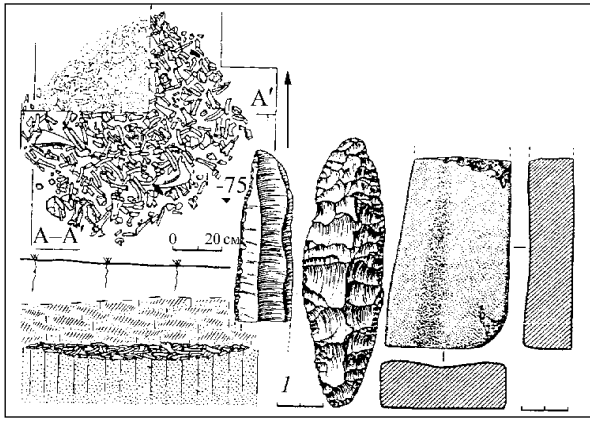

Рис. 4. Жертвник на зрубному поселенні Усове Озеро (Березанская 1990)

Питання про так звані крем'яні кинджали (ножі-кінджали) доби ранньої та середньої бронзи варто розглянути окремо. Зазвичай їх трактують як предмети озброєння (Стеганцева 1998, с. 55). Утім, слід зауважити, що ці вироби закороткі (10—15 см) та крихкі для застосування у бою. Разом із тим, трудомісткість їхнього виготовлення у техніці двобічної обробки (для цього використовували спеціально видобуту з крейдяних покладів високоякісну сировину) та контекст знаходження багатьох екземплярів не дозволяють вважати ножі-кінджали лише звичайними м'ясними ножами. Численні паралелі з речами з інших територій свідчать про те, що ці вироби могли використовувати саме як культові знаряддя. Л.С. Клейн навіть запропонував розглядати крем'яні ножі-кінджали катакомбної КІС як аналогію до «ножів для скальпування» індіанців Північної Америки (Клейн 1961, с. 109).

На одній із двох антропоморфних стел, розташованих на кургані доби ранньої бронзи біля станиці Усть-Мечетинська у Прикубанні, поруч із контуром голови бика вирізьблено зображення ножа. Автор публікації, зважаючи на пропорції цього знаряддя, вважає його крем'яним кинджалом для жертвопринесень. Під основою стели знайдено масивне крем'яне знаряддя на кшталт скребла (Козюменко 1993, с. 44, 45).

Найранніші знахідки біфасіальних крем'яних кинджалів відомі на Північному Кавказі та Нижньому Доні (Кондрашов, Резепкин 1988, с. 93; Гудименко, Кияшко 1997, с. 103). Не виключено, що саме з цього регіону їх запозичило степове населення. Особливу увагу слід звернути на інвентар майкопського пох. 5 кург. 31 могильника Клади (Краснодарський край). Там крем'яний кинджал із залишками руків'я було покладено на кам'яну сокиру, а неподалік на бронзовій сокирі-молоті знаходився бронзовий кинджал, поруч — іще один (Резепкин 1991, с. 173). Оскільки кам'яна сокира, на думку автора розкопок, є в цьому випадку інсигнією влади, розташування кинджала підкреслює його сакральне значення.

Авторові цієї публікації відомо 9 крем'яних кинджалів, які можна зарахувати до явної КІС. Досить примітивний, з невідокремленим руків'ям ніж-кінджал походить з теренів Північно-Західного Причорно-

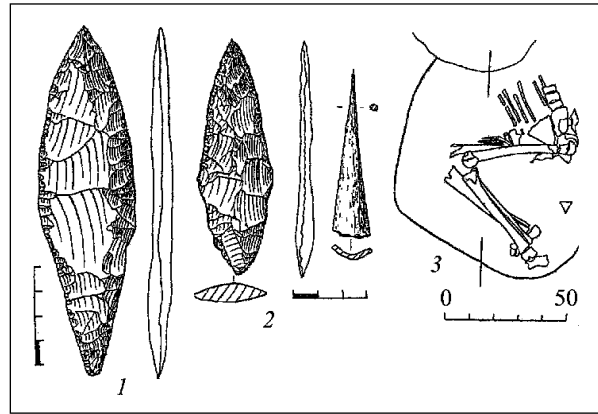

Рис. 5. Крем'яні ножі-кінджали донецької катакомбної культури (Кравец 1998)

мор'я (трасологічно визначений як м'ясний ніж, він знаходився у похованні жінки з ознаками служительки культу) (Іванова, Субботин 2000, с. 60). Виразний зразок знайдено в басейні Південного Бугу (рис. 2, 1). Він має клинок завдовжки 16 см та чітко відокремлене руків'я (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986, с. 48). Найбільше кинджалів (5 екз.) знайдено в похованнях Подніпров'я. Вони мають видовжено-ромбічну форму й виступ для упору руків'я, виготовлені переважно з білого чи сірого донецького кременю (Ковалева 1984, с. 90; Тесленко 2000, с. 152). На теренах Північного Приазов'я відомий один екземпляр, який походить зі зруйнованого поховання (Огульчанський 1950, с. 137). Один кинджал було знайдено на Михайлівському поселенні. Він виготовлений зі світло-сірого кременю, має трикутний клинок та широке, розширене на кінці руків'я (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962, с. 127).

Кинджали катакомбних культур не такі виразні. Їх відрізняє від наконечників списів намічене руків'я та певна асиметричність (рис. 5), часто їх можна виявити лише під час аналізу контексту знахідки (див.: Яровой 1990, с. 38; Кравец 1998, с. 23—37 тощо).

За доби раннього заліза на теренах Північного Причорномор'я також фіксується наявність крем'яних ножів у поховальних комплексах, у тому числі використаних вторинно (Бессонова 1994, с. 9, 19; Беляев, Рудаков, Збеневич 1976, с. 18; Шевченко 1987, с. 141 тощо).

Отже, попередньо можна запропонувати такі критерії для визначення різальних знарядь із кременю, які застосовували в обрядовій практиці доби бронзи: 1) розташування ножів серед кісток жертвних тварин у поховальних та поминальних комплексах, на жертвниках у межах поселень; 2) наявність у поховальних спорудах вторинно використаних знарядь раннішого часу (визначають за архаїчною технологією, патинізацією); 3) наявність у комплексах виготовлених у техніці двобічної обробки ножів-кінджалів; 4) наявність крем'яних ножів у похованнях осіб з ознаками служителів культу, високого соціального рангу. Поєднання в одному комплексі двох або більше ознак дозволяє, на нашу думку,

стверджувати, що відповідне знаряддя дійсно використовували в обрядовій практиці.

Різноманітна обрядовість посідала одне з центральних місць у житті суспільств із міфологічною свідомістю, визначаючи мету і сенс цього життя та надаючи правила його організації в усі ключові моменти. Ритуал сприймали як основний інструмент відновлення та підтримки порядку не лише в соціумі, а й у Космосі. Це здійснювалося за допомогою постійного відтворення процесу створення та організації Всесвіту, зокрема в новорічних обрядах ведичних арійів (Елизаренкова 1999, с. 453—460). Центральним елементом усіх подібних обрядів у індоєвропейців було жертвопринесення. Через нього створюються базові елементи організованого простору та людського суспільства (з частин жертвовної істоти), і саме через нього світ утримується в упорядкованому стані (Павленко 2002, с. 239). Отже, кожне жертвопринесення живої істоти тією чи іншою мірою мало відтворювати першопочаткову (первісну?) офіру, про що, зокрема, свідчать ведійські обряди, такі як «ашвамедха» та «пурушамедха».

Звичайно, особливого сакрального значення набувало й знаряддя жертвопринесення. Так, у хеттській і давньогрецькій міфологіях присутній мотив різаків (у різних варіантах — крем'яного чи мідного), яким спочатку було розділено Небо й Землю, а потім переможено хтонічне чудовисько (Луна, упавшая с неба... 1977, с. 21, 139).

Можливо, саме необхідністю наближення до першопочаткового (первісного?) жертвопринесення

можна пояснити застосування в культовій практиці доби бронзи (і навіть пізніше) вторинно використаних або спеціально виготовлених крем'яних різальних знарядь. Ми також не виключаємо можливість їхнього використання у зв'язку з уявленнями про «небесний вогонь», зброю божества-громовержця (див. Tit Liv., I, 24).

Підіб'ємо підсумки: за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я в обрядовій практиці (насамперед для жертвопринесень) застосовували спеціальні різальні знаряддя. Металеві (мідні та бронзові) жертвовні ножі, які дослідники виділяють за асиметричною формою клинка та вигнутим кінчиком леза, репрезентовано поодинокими знахідками — від доямної до пізньобронзової доби. Кам'яні ножі, вочевидь аналогічного призначення, виготовлено на відшепах та пластинах. Останні часто є виробами раннішого часу, використаними вторинно. В окрему групу виділено ножі-кінджали доби ранньої та середньої бронзи, виготовлені у досить досконалій техніці двобічної обробки. Загалом, наявність спеціальних знарядь для жертвопринесень свідчить про центральне місце таких ритуалів у культовій практиці населення Північного Причорномор'я бронзової доби, що цілком узгоджується з даними давньоіндоєвропейських (передусім індоарійських та давньоіранських) писемних джерел та етнографії.

Автор дякує Ю.В. Болтрику за надану інформацію.

- Беляев А.С., Рудаков А.П., Збенович В.Г. и др. Отчет о работе Донецкой экспедиции в 1976 г. // НА ІА НАН України. — 1976/4.
- Березанская С.С. Усово Озеро — поселение срубной культуры на Северском Донце. — К., 1990.
- Бессонова С.С. Курганы лесостепного Побужья // Древности скифов. — К., 1994. — С. 3—34.
- Бочкарев В.С., Бестужев Г.Н., Бианки А.М., Трифонов В.А. Раскопки курганов у станицы Брюховецкой Краснодарского края в 1978 г. // Древние культуры Прикубанья. — Л., 1991. — С. 51—164.
- Братченко С.Н. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи // Древние культуры Восточной Украины. — Луганск, 1996. — С. 32—57.
- Горбов В.Н., Усачук А.Н. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — Вып. 2. — С. 115—132.
- Гудименко И.В., Кияшко В.Я. Оригинальная литейная форма палеометаллической эпохи // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1994 г. — Азов, 1997. — Вып. 14. — С. 102—112.
- Демченко Т.И. Исследования курганов в Рокшанском районе // Археологические исследования в Молдавии в 1983 г. — Кишинев, 1983. — С. 60—74.
- Елизаренкова Т.Я. Мир идей ариев Ригведы // Ригведа. Мандалы V—VIII. — М., 1999. — С. 452—486.
- Иванова С.В., Субботин Л.В. Реконструкция социальной дифференциации ямного общества по данным погребального обряда // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000. — С. 54—78.
- Клейн Л.С. Черепа, покрытые смолой, в погребениях эпохи бронзы // СЭ. — 1961, № 2. — С. 105—109.
- Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в энеолите—бронзовом веке. — Днепропетровск, 1984.
- Козюменко Е.В. Комплекс с двумя антропоморфными стелами из кургана у станицы Усть-Мечетинская // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1991 г. — Азов, 1993. — Вып. 11. — С. 44—45.
- Колотухин В.А., Тоцев Г.Н. Курганные древности Крыма. — Запорожье, 2000. — Т. 3.
- Кондрашов А.В., Резепкин А.Д. Новосвободненское погребение с повозкой // КСИА АН СССР. — 1988, № 193. — С. 91—97.
- Константишинску Л.Ф. Новые материалы позднемолдавского времени Северо-Восточного Приазовья // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 92—107.
- Кравец Д.П. Еще раз о кремневых кинжалах донецкой катакомбной культуры // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 23—27.

- Кравченко Э.Е., Кузин В.И., Цимиданов В.В.* Отчет об охранных исследованиях в Славянском районе в 1998 г. // НА ІА НАН України. — 1999/5.
- Кульбака В., Качур В.* Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень. — Маріуполь, 2002.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л.* Михайлівське поселення. — К., 1962.
- Ливий Тит.* История от основания Рима. Кн. I, XXI // Историки античности. — М., 1989. — Т. 2. — С. 51—186.
- Луна, упавшая с неба.* Древняя литература Малой Азии / Пер. Вяч.Вс. Иванова. — М., 1977.
- Мунчаев Р.М.* Кавказ на заре бронзового века. — М., 1975.
- Огульчанський О.Я.* Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я // Археологія. — 1950, № 4. — С. 132—140.
- Отрощенко В.В.* Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 4—18.
- Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. — К., 2002.
- Политович Ю.Б.* Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — Вып. 2. — С. 35—98.
- Потапов В.В.* Работы на могильнике «Царский» в 1989 г. // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1989 г. — Азов, 1990. — Вып. 9. — С. 29—33.
- Разумов С.Н.* Роль кремня в поминальном обряде бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса, 2002. — Т. 3. — С. 93—95.
- Резепкин А.Д.* Курган 31 могильника Клады: проблемы генезиса и хронологии майкопской культуры // Древние культуры Прикубанья. — Л., 1991. — С. 165—180.
- Самар В.А.* Верхняя хронологическая граница КМК и покровская культура Северного Приазовья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 75—83.
- Смирнов А.М.* Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. — М., 1996.
- Стеганцева В.Я.* Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: Матер. междунар. конф. — СПб., 1998. — С. 42—57.
- Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В.* Среднестоговская и Новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. — Луганск, 2001.
- Тесленко Д.Л.* Крем'яні вироби з поховань ямної культури Дніпровського правобережжя // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Дніпропетровськ, 2000. — Вип. 8. — С. 148—154.
- Трифонов В.А.* Степное Прикубанье в эпоху энеолита—средней бронзы // Древние культуры Прикубанья. — Л., 1991. — С. 92—139.
- Цимиданов В.В.* «Магічна втеча» та деякі категорії поховального інвентарю зрубної культури // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнар. 5 круглого столу. — Київ—Львів, 1995. — Ч. 5. — С. 486—488.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д.* Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) // Свод археологических источников. В1-3. — К., 1986.
- Шарафутдинова Э.С.* Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. — Днепрпетровск, 1987. — С. 27—47.
- Шевченко Н.П.* Новые памятники раннего железного века на юге Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 140—148.
- Яровой Е.В.* Курганы энеолита—эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. — Кишинев, 1990.

Одержано 10.04.2004

С.Н. Разумов

РИТУАЛЬНЫЕ НОЖИ ЭПОХИ БРОНЗЫ
(по материалам Северного Причерноморья)

Статья посвящена анализу находок металлических и каменных ножей, использовавшихся в ритуальной практике населения Северного Причерноморья эпохи бронзы, в первую очередь в погребальном обряде. Предложены критерии для выделения ритуальных ножей из кремня.

S.M. Razumov

RITUAL KNIVES OF THE BRONZE AGE
(with Reference to the Materials from the Black Sea North Region)

The article analyzes the finds of metal and stone knives used in religious practice of population of the Black Sea North Region in the Bronze Age, especially during burial rituals. The characteristic features of ritual flint knives are proposed.